

## ПРОЕКТУВАННЯ ЦІЛІСНОГО ПРОЦЕСУ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

*Стаття присвячена науково-теоретичному пошуку нових моделей та технологій проектування цілісного процесу самостійної роботи студентів як складової професійної компетентності майбутніх фахівців*

*This article is dedicated to the scientific and theoretical search of new models and technologies of projecting the entire process of students' self-study as a component of future specialists' professional qualifications*

### Актуальність проблеми

Модернізація системи вищої освіти України потребує розробки нових засобів формування всебічно розвинутої особистості, здатної не лише використовувати здобуті знання у професійній діяльності, а й постійно їх поповнювати. Об'єм інформації, необхідної для плідної праці та життя освіченої людини, постійно зростає, що вимагає від майбутніх фахівців умінь самостійно орієнтуватися у всезростаючих інформаційних потоках, сприймати їх системно, здійснюючи критичний аналіз.

У зв'язку з цим до рівня сформованості самостійності у майбутніх фахівців ВНЗ висуваються особливі вимоги: формування цілісної системи світоглядних, поведінкових, творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості. Зазначені соціальні завдання актуалізують проблему проектування самостійної пізнавальної діяльності у студентів ВНЗ як складової професійної компетентності майбутнього фахівця.

Сучасні соціально-економічні умови та наявні протиріччя переконують в необхідності реформування концепції масово-репродуктивної освіти, що склалася, в концепцію індивідуально-творчого підходу до підготовки студента – майбутнього фахівця, спроможного до творчого саморозвитку. Перехід до педагогічної цінності саморозвитку студента – ось формула нової педагогіки вищої школи, тому що саме в студентському віці проявляється здатність до рефлексії – знання про границю особистісних знань і вміння виходити за ці границі.

Все це припускає пошук нового змісту та організаційних форм в системі самостійної роботи неперервної освіти, надаючи особливого значення його методологічній складовій, найважливішими компонентами якої є розвиток творчої уяви і здатності до її саморозвитку.

Таким чином актуальність нашого дослідження зумовлена суперечністю між соціальним запитом підготовки фахівців, здатних самостійно вирішувати пізнавальні й професійні завдання в умовах

інформаційного суспільства та відсутністю теоретико-методологічних підходів до його забезпечення. Реалізація таких стратегій значною мірою залежить від ефективності проектування цілісного процесу самостійної роботи студентів (СРС), що спонукає педагогічну науку до пошуку нових моделей та технологій раціональної її організації [1].

### Аналіз досліджень та публікацій

Аналіз наукових досліджень та публікацій дозволяє дійти висновку, що протехнології в освіті, що спрямовані на формування цілісної системи здібностей і навичок самостійного наукового пізнання прогресивно мислячі люди говорили ще в епоху античності, розглядаючи, зокрема, систему спартанського виховання як одну з первинних технологій освітньо-виховного процесу. Технологічним підходом до освіти та виховання нерідко називають використання логічних конструкцій діалогу Сократом, систему форм і засобів виховання Платона, методологією досягнення мети Арістотеля, систему наслідування, наставництва, вправ заучування та осмислення матеріалу в процесі виховання М. Квінтіліана, систему освіти Ярослава Мудрого, та Володимира Мономаха, систему розумового, фізичного й морального виховання Т. Кампанелли, систему виховання М. Монтеня тощо. Оригінальні думки про технологізацію освіти висловлював патріарх педагогічної думки Я. Коменський, який виділяв уміння правильно визначати мету, обирати засоби її досягнення, формувати правила її користування цими засобами. Елементи технологічного підходу можна знайти і в працях таких видатних педагогів, як А. Дистервег, І. Песталоцці, А. Макаренко, В. Сухомлинський.

Враховуючи останнє як історико-педагогічний факт, можна вважати проблему технологій в освіті однією з найдавніших, що її конструктивне осмислення і розв'язання на кожному з етапів розвитку педагогічного мислення та дії надавала освітньому процесу нові імпульси для зростання та употужнення; що сьогодні вона повернулася для нас новими гранями й склад-

никами і що її вирішення є однією з головних передумов утвердження освіти у XXI століття. Приєднання України до Болонської декларації зумовила необхідність розширення і активізації самостійної навчально-пізнавальної діяльності студентів з метою формування особистості, здатної до саморозвитку в процесі професійного навчання, що потребує підвищення якості, оновлення змісту і форм навчально-виховного процесу, за провадження інноваційних педагогічних технологій.

Незаперечним є той факт, що найсуттєвішим надбанням випускника вищого закладу освіти із високим рівнем культури самостійної роботи є його здатність до життєтворчості як соціального явища, а досвід творчого підходу до самостійної роботи, набутий під час навчання у ВНЗ, стає підґрунтям для виконання ним у фаховій діяльності професійних творчих функцій.

У теорії і практиці вищої освіти накопичено значний досвід, який може стати основою удосконалення самостійної роботи майбутніх фахівців: це наукові дослідження В. Безпалько, Н. Дем'яненко, І. Зязюна, О. Мороза, М. Нікандрова, П. Підкасистого, В. Козакова, В. Мороза, В. Сагарди, М. Салдатенко та ін. Водночас слід зазначити, що наявні на сьогодні психолого-педагогічні дослідження не в повній мірі відображають всю багатоплановість проблем організації СРС в умовах трансформації вищої освіти і входження її в світову освітню систему.

Актуальність окресленої системи, її недостатня розробленість у педагогічній теорії та практиці, зумовили визначити **мету статті**: розробити науково-методичні основи впровадження інноваційних технологій до активізації СРС у вищих навчальних закладах і умовах модернізації вищої освіти.

### **Основний зміст дослідження**

Підготовка фахівців в системі вищої освіти України потребує здійснення якісних змін, що обумовлені самостійністю у прийнятті рішень, демократизацією відношень, бажанням вирішення проблеми гуманізації в суспільстві, які, в свою чергу, вимагають від кожного майбутнього фахівця усвідомленості дій, рефлексивної культури, розуміння себе та інших, комунікативної культури.

Діалектика науково-методологічного підходу до проектування самостійної пізнавальної діяльності студентів в освітньому процесі передбачає в діяльності викладача вищого навчального закладу безперервного пошуку нових теоретико-методологічних шляхів, що можуть створити інваріантну основу сучасної освітньої парадигми,

обґрунтувати використання творчих підходів до розгляду складних компонентів освітнього процесу і основного її компоненту – суб'єкта педагогічного процесу – особистості студента.

Обрані шляхи модернізації системи вищої освіти України співзвучні загальноєвропейським підходам основні принципи яких полягають у:

- підготовці висококваліфікованого фахівця, як наскрізної послідовно-цілісної системи (учень → студент → фахівець (бакалавр) → професіонал (магістр));

- реалізації стандартів освіти сучасності змістовне і організаційне вираження якого здійснюється на базовому принципі – самостійність і творча активність тих, хто навчається і хто навчає;

- встановлення студента як самостійно критично мислячого суб'єкта своєї праці, а не об'єкта навчання.

Виходячи із принципів нової парадигми освіти, яка, за своєю сутністю, пов'язана з переходом від парадигми навчання до парадигми освіти, СРС стає не просто важливою формою освітнього процесу, а його основою.

Аналіз нормативних документів, які регламентують СРС у ВНЗ, дозволяє стверджувати, що ефективність цього виду навчальної діяльності є важливою умовою модернізації освіти. Хоча, насправді, вимоги до організації СРС, які викладені у “положенні про організацію навчального процесу у ВНЗ”, є основними лише до традиційної форми навчання. Більш демократичні підходи до організації СРС у діяльності вищого навчального закладу визначає кредитно-трансферна система організації навчального процесу, основним завданням якої визначено управління СРС, формування спонукальних мотивів учіння, постановка цілей і завдань навчальної та наукової діяльності, її організація та контроль за результатами процесу навчання.

Таким чином, для удосконалення організації СРС в вищій школі необхідно розв'язати суперечність між винятково самостійним способом набуття знань і засвоєння їх під керівництвом викладача, яка спонукає до пошуку інтегративних моделей навчання у яких би найбільш плідно поєднувалось аудиторне навчання із самостійною навчальною працею студента. Серед причин, які не забезпечують належної результативності є те, що, з одного боку, бюджет часу студента переобтяжений, варіативність та різномірність завдань не завжди аргументована, критерій оцінювання суб'єктивні, з іншого – рівень виконання самостійних робіт студентами бажає бути вмотивованим, кращим та змістовним.

Ми поділяємо концептуальний підходи фахівців, які наголошують на необхідності принципової перебудови і вдосконалення тих форм навчання, що формують знання, вміння, навички і тих хто створюють умови для формування у студентів здатностей до самостійного прийняття рішень, вирішення нестандартних і нетипових задач, високої професійної мобільності яка характеризується в першу чергу здатністю самостійно здобувати знання, постійно і самостійно вчитися. Однією із причин уповільненого розв'язання досліджуваної системи є те, що традиційна система навчання і ВНЗ упродовж тривалого періоду розглядала самостійну роботу як додаткову ланку процесу навчання. З іншого боку проблема підсилюється результатами досліджень вчених, які підкреслюють стабільну картину незадовільного стану розвитку пізнавальної діяльності студентів яка практично залишається не змінною протягом останніх двох десятиліть.

Оскільки СРС, відповідно до нових державних освітніх стандартів вищої професійної освіти, виявляється основою здобуття молоді людиною вищої освіти, то активізація СРС вимагає зміни технології навчання та їхнього методичного забезпечення, що виявляється можливим при переході від дисциплінарної системи навчання до технологічної, яка характеризується, перш за все, професійно-орієнтованим підходом, що надає можливість майбутнім фахівцям через детальну розробку і здійснення проекту навчальної дисципліни реалізовувати власні професійні інтереси і нести персональну відповідальність за результати самостійної пізнавальної діяльності.

Таким чином в умовах модернізації виробництва, упровадження науково-технічних досягнень і новітніх технологій використання сучасної техніки на ринку праці, актуальним стає вирішення наступних завдань:

- удосконалення організації СРС у процесі загальноосвітньої, професійно-орієнтованої та професійної підготовки<sup>4</sup>
- виховання у студента внутрішньої потреби в поглибленні й оновленні продуктивних особистісних знань;
- забезпечення набуття студентами інтегрованих умінь і навичок самостійної роботи;
- формування за допомогою навчальних дисциплін вміння приймати рішення, конкретизувати завдання, визначати методи та способи розв'язання проблем, які можуть виникнути в професійній діяльності й у повсякденному житті, що, на нашу думку, надасть можливість студенту самостійно визначати варіативну частину навчального плану, мобільно вибирати форму навчання, приймати безпосередню участь у

формуванні індивідуального плану, підвищить його відповідальність за результати навчання.

Виходячи із вищесказаного, в аспекті професійного самостановлення СРС доцільно визначати як переважно усвідомлене, цілеспрямоване планування, побудову і перетворення ним власних навчальних дій і вчинків у відповідності з особистісно-значущими цілями та актуальними проблемами навчання і виховання, в результаті чого формуються фахові знання та вміння, досвід творчої та дослідницької діяльності, досвід саморегуляції професійного становлення та емоційно-вольового ставлення до фахових цінностей.

Це означає, що у структурі педагогічної технології організації самостійної роботи студентів необхідно враховувати дві групи факторів, які впливають на успішність та результативність самостійної роботи:

- організаційно-педагогічні – фактори, що сприяють формуванню і становленню самостійної діяльності (мотиваційна сфера, необхідні знання та уміння тощо);
- соціально-педагогічні – сприятливі умови, вольові якості, що сприяють підвищенню продуктивності самостійної діяльності.

Основними принципами реалізації, окреслених у контексті модернізації освіти, завдань технології організації самостійної роботи є:

- системність (одночасність) та систематичність введення організаційних, методичних, наукових інновацій у реалізації професійної мотивації до самостійної роботи як засобу самоосвіти та самовиховання майбутнього фахівця;
- єдність дослідницької і навчальної діяльності вченого-педагога, залучення студентів до посиленої дослідницької роботи, забезпечення творчої активності і самостійності студентів у навчальному процесі, єдність теоретичної та практичної підготовки, глибоке знання специфіки формування внутрішнього світу студентів, урахування їхніх вікових та індивідуальних особливостей.

Аналіз науково-педагогічних джерел засвідчує, що у навчальному процесі ВНЗ самостійна робота, являючи собою поліфункціональне явище, включає навчальну, пізнавальну, прогностичну, реалізаційну, стимулювальну, діагностичну, самоосвітню та виховну функції [2, с. 8]. Дамо коротку характеристику кожній з них.

Так, сутність навчальної функції полягає в набутті студентами продуктивних знань, формування інтегрованих умінь і навичок, самостійного їх оновлення й творчого застосування: оволодінні методами та раціональними засобами розумової діяльності;

- сутність пізнавальної функції полягає в тому, що у процесі самостійної роботи студенти

розширюють і поглиблюють знання, які отримані під час аудиторних занять, шляхом опрацювання різних джерел інформації, розв'язання задач; безпосередньої їх участі у виконанні практичних завдань;

– прогностична функція дає можливість студентам, працюючи самостійно, передбачати й оцінювати як можливий результат роботи, так і сам хід виконання, тобто прогнозувати власну навчальну діяльність, а також, у разі потреби, вчасно коригувати свої дії;

– зміст стимулювальної функції зводиться до того, що відчуття особистих досягнень, задоволення власною працею заохочують студентів до плідної навчальної діяльності, сприяють підвищенню інтересу до предмета, посиленню внутрішньої мотивації;

– за допомогою реалізаційної функції через систему типових завдань із практичним змістом навчальна діяльність у ВНЗ наближається до майбутньої фахової, тобто вже на перших етапах навчання реалізується його професійний зміст. Унаслідок належної організації самостійна робота сприяє формуванню вміння приймати рішення, визначати методи й засоби розв'язання проблем, що виникли у процесі виробництва та в повсякденному житті;

– діагностична функція реалізується в моніторингу знань і вмінь, який інформує викладача про рівень засвоєння навчального матеріалу і дає можливість студенту адекватно оцінити себе;

– сутність самоосвітньої функції полягає у розвитку в особистості потреби до самостійного здобування знань, формуванні відповідних вмінь й навичок;

– виховна функція реалізується у розвитку творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості.

Розуміючи під самостійністю здатністю суб'єкта організувати й реалізувати свою діяльність, а також досягати мету діяльності (розв'язувати навчально-пізнавальні задачі) без стороннього керівництва й допомоги, пізнавальну самостійність будемо визначати як сукупність пізнавальних умінь та навичок тих, хто навчається. Учені пропонують пізнавальну самостійність розглядати у двох напрямках: суб'єктивному – мотиваційному (спонукальному) та об'єктивному – володіння інтегративними знаннями, вміннями та навичками, які тісно пов'язані й утворюють органічну єдність.

У психолого-педагогічній літературі виділяють репродуктивний, частково-пошуковий і творчий рівні пізнавальної самостійності, які, у свою чергу, тісно пов'язані з трьома рівнями мислення (активне, самостійне, творче). На репродуктив-

ному рівні студент повинен засвоїти вже готові знання. Частково-пошуковий рівень характеризується частковою організацією процесу одержання інформації безпосередньо студентами. Дії студентів на творчому рівні повністю самостійні, тобто вони здатні окреслити проблему й визначити шляхи для її розв'язання.

Самостійність певним чином розкривається й через сприймання студентами навчальної мети. У зв'язку з цим виділяють чотири ступені: I – мету навчальної діяльності визначає викладач; II – мету пропонує викладач, проте погоджує її із студентами; III – пошук мети навчальної діяльності викладач і студент здійснюють спільно; IV – мету формулюють самі студенти [3, с. 10].

У педагогічному процесі розглядають ще змістову й організаційну самостійність, де під змістовною розуміють здатність особистості прийняти правильне рішення без сторонньої допомоги. Розрізняють такі її види: 1) виконавську самостійність; 2) дії в типових ситуаціях; 3) дії в нетипових ситуаціях; 4) творчу самостійність. Одночасно зі змістовною самостійністю задля реалізації визначеного завдання у студента формується вміння організувати власну діяльність, тобто організаційна самостійність.

Таким чином, виховання самостійної особистості є одним з основних завдань професійної освіти на сучасному етапі. У вищому навчальному закладі існують різні види самостійної роботи: підготовка до лекцій, семінарів, лабораторних робіт, заліків, іспитів, виконання рефератів, завдань, курсових робіт і проектів, а на заключному етапі – виконання дипломного проекту. Поряд з цим, у педагогічній науці існують різні класифікації самостійних робіт, в основу яких покладено різні чинники, а саме, види самостійних робіт поділяються за:

- характером навчальної діяльності студентів;
- змістом і задачами навчальної теми;
- ступенем розумових зусиль;
- рівнем складності;
- ступенем самостійності і евристичності;
- дидактичною метою;
- рівнем самостійної діяльності.

Найбільш повно враховано завдання вищої школи у класифікації П.І. Підкасистого [4, с. 29–30], який розмежовує самостійну роботу студентів за рівнем продуктивності самостійної діяльності:

– самостійні роботи за зразком, які включають рішення типових завдань, виконання різномунітних вправ за зразком. Вони дозволяють засвоїти матеріал, але не розвивають творчої активності. Це перший тип розумової діяльності, що ґрунтується на розпізнанні об'єкта, предмета, явища, що вивчається;

– реконструктивно-варіативні самостійні роботи передбачають необхідність відтворення не лише функціональної характеристики знань, а й структури знань, залучення відомих знань для вирішення завдань, проблем, ситуацій. Це другий тип (рівень) розумової діяльності, на якому відбувається відтворення й розуміння явищ, що вивчаються;

– евристичні самостійні роботи, пов'язані з вирішенням окремих питань, проблем, поставлених на лекціях, семінарських, лабораторних, практичних заняттях, на яких формуються вміння бачити проблему вивчення, самостійно її формулювати, розробляти план її вирішення. Це третій тип (рівень) розумової діяльності, де відбувається більш глибоке розуміння явищ, процесів і починається творча діяльність;

– творчі (дослідницькі) самостійні роботи. У цих роботах – курсових, дипломних, інших завданнях – студенти повинні намагатися відійти від зразка, діяльність набуває пошукового характеру, розробляються й передбачаються свої методи вирішення проблемних ситуацій, виявляються усі розумові здібності студента. Це четвертий тип (рівень) розумової діяльності, реалізація творчих здібностей студента.

По формі організації самостійні роботи поділяються на фронтальні, групові, парні, індивідуальні, які, в свою чергу, мають недиференційований (загальний) і диференційований (індивідуальний) вид.

Таким чином, для того, щоб завдання професійної підготовки було виконано й мету СРС досягнуто, потрібно, на наш погляд, визначити педагогічні умови задля здійснення диференційованого підходу в процесі організації СРС та досягнення її ефективності:

– діагностування реального рівня знань, умінь, навичок, ступеня навчальної мотивації, працездатності та здійснення типологічного розподілу студентів;

– створення методичного забезпечення самостійної роботи, яке містить багатоваріантні різнорівневі завдання з навчальної дисципліни, завдання інтегративного (міжпредметного) характеру, а також професійного спрямування;

– забезпечення дійового управління на всіх етапах організації СРС;

– формування позитивної мотивації самостійного навчання;

– створення сприятливої емоційної атмосфери на заняттях, налагодження партнерської взаємодії між викладачем і студентами в процесі навчання;

– структурованість самостійної роботи: алгоритмізація за умов репродуктивної діяльності

студента та поетапність наукового пошуку при продуктивних, творчих рівнях її організації;

– чітка позиція викладів щодо звітності про результати СРС (форми звітності, обсяг роботи, термін виконання);

– залежність консультативної допомоги від рівня пізнавальної самостійності студента (консультації – вступні, тематичні, проблемні, евристичні);

– чітка система критеріїв оцінки ефективності СРС.

Оскільки сутнісною характеристикою розвитку психіки особистості можна вважати самоорганізованість, то, представляючи навчально-виховне середовище у ВНЗ як цілеспрямований процес створення педагогічних атракторів (найбільш імовірних областей, де можуть знаходитися траєкторії саморозвитку суб'єктів освітнього процесу), а самостійну пізнавальну діяльність студента як природно відкрити, конкретну, динамічно складну, соціально-діяльну систему, яка збагачує інтелектуальну чутливість та сприяє поглибленому самостійному пошуку такої інформації знань, котра працює на фаховий досвід (уміння та навички) та подальше професійне самовдосконалення, в контексті системно-синергетичного підходу можна запропонувати ряд принципів управління навчальним процесом у ВНЗ, виконання яких дозволить удосконалити механізм проектування цілісного процесу готовності студентів до самостійної пізнавальної діяльності, а саме:

– принцип подолання лінійного мислення, що формує імовірнісне мислення, нелінійність якого визначає достатньо збалансоване поєднання логічного й інтуїтивного у прийнятті рішень. Інформаційна культура студента, що визначається сенсопошуковими вміннями, формується не за допомогою заучування, а за допомогою осмислення змісту запропонованого матеріалу, яке є необхідною і достатньою умовою біфуркаційного (біфуркація – точка “розгалуження” шляхів еволюції системи) переходу свідомості з режиму зовнішньо керованого функціонування у режим інтенсивного самоорганізованого розвитку;

– принцип додатковості (компліментарності), який полягає в тому, що жодне знання не може бути самодостатнім і вимагає доповнення: проблемне, неоднозначне викладання навчального матеріалу; демонстрація різних точок зору на одну й ту ж проблематику; обернення і переведення студента в експерти; відсутність абсолютизації будь-яких сторін явища;

– принцип відкритості як нелінійна ситуація відкритого діалогу, прямого і зворотного зв'язку солідаристичної освітньої пригоди, потрапляння

в результаті вирішення проблемних ситуацій в один узгоджений темпосвіт: це ситуація пробудження власних сил і здатностей студента, ініціювання його на один із власних шляхів розвитку;

– принцип відкритості систем, процесів, ситуацій, що проектуються, означає створення їх динамічними, гнучкими, здатними по ходу реалізації до змін, перебудови, ускладнень або спрощень; надання певної свободи при виборі цілей, змісту, форм, методів, джерел, засобів, термінів часу, місця навчання і оцінювання результатів.

## Висновки

1. Включення системно-синергетичних, самоорганізаційних понять в структуру та зміст проектування цілісного процесу самостійної пізнавальної діяльності особистості пов'язується з проектуванням особистісно-орієнтованих дидактичних технологій навчання, які формують резонансну педагогічну дію через глибокі мотиваційні впливи на особистість. Отримуючи, в результаті, нелінійну особистісно-орієнтовану дидактичну технологію, викладач ВНЗ своєю діяльністю сприяє такому самоорганізаційному розвитку особистості студента, який здатний не тільки компенсувати його деструкцію у часі (забування знань, руйнування когнітивних новотворів, патернів моральної поведінки тощо), але й сформувати перевагу позитивних новотворів (наприклад методика "пізнання зигзагом", технологію імовірнісного навчання, технологію формування динамічної моделі особистості).

2. Очевидним і доказовим стає розуміння того, що проектування самостійної пізнавальної діяльності – це спеціально організований освітній процес, де процеси виховання, навчання і

розвитку є його складовими частинами, що знаходяться у взаємопроникненні, спрямовуючи єдність і цілісність. Саме тому нові вимоги до методів, форм і засобів навчально-виховного процесу, що реалізують в конкретних умовах ідеї гуманізації і демократизації, духовності і толерантності, в своїй основі повинні мати синергетичну модель взаємодії, тобто модель співробітництва і співтворчості; комунікативні, рефлексивні тренінги та організаційно-діяльнісні технології, ядра яких мають формувати алгоритми усвідомлених дій, алгоритми вирішення проблем, а основним критерієм ефективності таких освітніх технологій має бути їх відповідність цілям і способам професійної діяльності, тобто результативність як пристрій до здібностей кожного студента.

## Література

1. *Лузік Е. В.* Синергетична модель проектування особистісно-орієнтованих дидактичних технологій. / Вища освіта України. – № 2. Додаток 1. – 2009 р. – Тематичний випуск "Наука і вища освіта в Україні: міра взаємодії". – К. : С. 128 – 135.
2. *Козаков В. А.* Самостоятельная работа студентов и ее информационно-методическое обеспечение : [учеб. пособ.] / Виталий Андреевич Козаков. – К.: Вища шк., 1990. – 248 с.
3. *Самостійна* пізнавальна діяльність студентів: метод рекомендації / [укл. М. М. Солдатенко, В. М. Воловік, І. С. Дмитрик та ін.]. – К. : ІСДО, 1993. – 52 с.
4. *Орлов В. И.* Активность и самостоятельность учащихся в обучении / В. И. Орлов // Среднее специальное образование. – 2004. – № 11. – С. 43–47.

